

**MODERN KİMYANIN QURUCUSU-İMAM CƏFƏR SADIQIN (Ə)
TƏLƏBƏSİ CABİR İBN HƏYYAN**

R.M. Rzayev, X.M. Həşimov

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, "Fizika və Kimya" kafedrası

Dünyanın dərk olunması prosesi özünün ən yüksək və təmərküzlənmiş ifadəsini elmdə tapır. **Elm** — təbiət, cəmiyyət və insan təfəkkürü haqqında obyektiv, sistemli və əsaslandırılmış biliklərin əldə edilməsinə, dəqiqləşdirilməsinə və yayılmasına yönəlmiş insan fəaliyyəti növüdür. Bu fəaliyyətin əsasını elmi faktların toplanması, onların daima yenilənməsi və sistemləşdirilməsi, tənqidi analizi və bu əsasda elmi biliklərin toplanması təşkil edir. Elm təkcə müşahidə edilən təbiət və ictimai halları təsvir etmir, həm də onların əlaqələrini tapır və nəticəni müəyyən edə bilir. Təfəkkürdə biliyin müxtəlif formaları kimi məskunlaşan elmi müxtəlif mənalarda: empirik və nəzəri biliklər sistemi, mənəvi istehsal sahəsi, praktiki fəaliyyət forması, sosial institut və akademik sistem kimi başa düşmək olar.

"Elmin vətəni olmur", – deyirlər. Düzdür, əvvəlki tarixi mərhələlərdə, elm hələ bir tam kimi formalaşmamış (əslində bu proses hələ də başa çatmamışdır), ayrı-ayrı bölgələrdə lokal elm və lokal sivilizasiyalardan danışılması qanunauyğun haldır. Məsələn, "antik elm", "orta əsr islam elmi", "ingilis elmi", "Veymar Almaniyasında elm" və s. bu kimi ifadələrdə təkcə coğrafi müəyyənlikdən deyil, konkret elmi mühit müəyyənliyindən bəhs edilir. Məkan-zaman kontinuumu burada özünü coğrafi və ya siyasi bölgü mənasında yox, tamamilə yeni bir mənada – elm fəzasında lokallaşmalar kimi göstərir.

Tarixin bütün mərhələsində əməli işdən daha çox, zehni fəaliyyətlə məşğul olan, özünü və dünyanı seyr edən və anlamağa çalışan, daxili və xarici həqiqətləri başqalarından daha yaxşı mənimsəyən insanlar hikmət sahibləri, müdriklər hesab olunublar. Lakin, tarixin özündə olduğu kimi, elmi kəşflərin və ixtiraların tarixində də kifayət qədər ədalətsizliklər, eləcə də təsadüflər olmuşdur. Və bu səbəbdən hər hansı bir elmi kəşfin və ya ixtiranın ideyasını irəli sürmüş, lakin bu ideyanı həyata keçirə bilməmiş və ya müasir dildə desək, bunu patentləşdirə bilməmiş bir çox alimlər, mütəfəkkirlər haqsız olaraq unudulmuş, bir sıra hallarda isə öz elmi kəşflərinin və ixtiralarının bəhrəsini belə görmədən ömürlərini başa vurmuşlar.

VIII əsrin əvvəlləri IX əsrin ortaları İslam mədəniyyətinin digər mədəniyyətlərlə tanış olduğu, münasibətlər qurduğu bir dövr olmuşdur. Bu dövrdə digər sahələrlə yanaşı elm sahəsində də inkişaf müşahidə edilmiş, xüsusilə

tərcümə sahəsində böyük bir sıçrayış olmuşdur. Nəticədə müsəlmanlar fəlsəfə və digər elm sahələrinə aid antik dövrə məxsus elmi kitabları tərcümə etməyə başlamışdılar. Məhz bu dövrdə islam alimləri kimya, tibb, astronomiya, riyaziyyat, fəlsəfə, məntiq və başqa elm sahələrində böyük nailiyyətlər əldə etməyə başlamışdılar. Belə ki, hələ VIII əsrdə Bağdad şəhərində "Beytül-hikmət" adlanan elm mərkəzi artıq mövcud idi və dünyanın bir çox yerlərindən orada çalışır, hər dildən kitabları tərcümə edərək müsəlmanların ixtiyarına verirdilər. Xəlifənin göstərişi ilə dünyanın bir çox yerlərinə xüsusi adamlar göndərilmişdi ki, elmi kitabları tapıb burada cəm eləsinlər.

Doktor Qustav Loben yazır ki, kitab və kitabxanaların Avropa xalqları arasında heç bir dəyəri olmadığı bir dövrdə "Beytül-hikmət" elm mərkəzində 4 milyon kitab, Qahirənin "Səltənət" kitabxanasında 1 milyon, Şamdakı kitabxanada 3 milyon kitab mövcud idi. VIII əsrin əvvəllərində Əndəlus adı ilə məşhur olan müsəlman İspaniyasında ildə 80 min kitab hazırlanırdı. Mustənsiriyyə şəhərində 800-cü ildə 300 tələbəsi və 16 ustadı olan universitet fəaliyyət göstərir ki, burada hər bir tələbə pulsuz yemək, yatmaq və təqaüd ilə təmin olunurdularlar. XII əsr alim Bencamin Tuvel yazır ki, mən təkcə İskəndəriyyə şəhərində 20 elmi laboratoriyaya rast gəldim. həmin dövrdə Bağdadda, Qahirədə, Dəməşqdə, Mosulda və s. Müsəlman şəhərlərində çoxlu elmi mərkəzlər, laboratoriyalar, kitabxana və rəsədxanalar mövcud idi, halbuki Avropada ilk rəsədxana 400 il sonra, yəni XVI əsrdə Parisdə qurulmuşdur.

Ancaq qeyd etmək lazımdır ki, bu mədəniyyət və elm mübadiləsi cəmiyyətə təsirsiz ötürməmiş, müsəlmanlar arasında inkarcılığa söykənən bir sıra yeni cərəyanlar əmələ gəlmiş, xüsusilə fəlsəfə və məntiqin təsiri ilə bəzi batil düşüncə cərəyanları və inanclar formalaşmışdır. Nəticədə islam cəmiyyətinin müxtəlif sahələrində ortaya çıxan inkişaf nəticəsində siyasi, sosial və iqtisadi sahədə bir çox problemlərlə qarşı-qarşıya qalmışdır ki, bu məsələlərin hər birini İslam işığında həll etmək qaçılmaz idi. İslam alimləri daha fəal olmaq məcburiyyətində idilər. Təsədüfi deyildir ki, müxtəlif fiqhi məzhəblər yaranmağa başladığı dövr məhz bu dövrdür və belə bir elmi, mədəni və əqidə baxımından münaqişələrin baş verdiyi bir mühitdə heç bir elm və mərifət sahibinin qarşı gəlmə imkanı olmayan bir dini lider, elm və irfan məqamı kimi özünü İslamın və tövhid əqidəsinin müdafiəsinə həsr etmiş insanlardan biri də İmam Cəfər əs-Sadiq əleyhissalamdır.

Onun imamət dövrü Əməvilər xilafətinin sonuna və ilk Abbasi xəlifələrinin zamanına təsadüf edirdi. Bu hakimiyyət dəyişikliyi əslində İmam Sadiqin (ə) fəaliyyətinə müsbət təsir göstərirdi. Hər iki zalım qruplaşma hakimiyyət uğrunda bir-biri ilə mübarizə apardığı üçün Əhli-beytin üzərindəki nəzarət müvəqqəti olaraq zəifləmişdi. İmam yaranmış imkandan faydalanaraq, 4000 nəfərdən artıq şagird yetişdirməyə və onları müsəlman məmləkətlərinə yaymağa macal tapdı.

(Şeyxüt-taifə Tusi “Rical” kitabında İmam Sadiqdən (ə) hədis rəvayət etmiş 3222 nəfərin adını qeyd edib).

İmam Cəfər Sadiqin (ə) tələbələri sırasında kimya elminin qurucusu Cabir ibn Həyyan, kəlam mövzusunda 30-dan artıq kitab müəllifi Hişam ibn Həkəm, “Möminüt-taq” ləqəbli Mühəmməd ibn Əli ibn Nöman Bəcəli, “Tövhid-i Müfəzzəl” kitabını İmamın diqtəsi ilə qələmə almış Müfəzzəl ibn Ömər Cüfi, Əban ibn Təğlib, Zürrə ibn Əyün, qardaşları Həmran və Bəkr, Süleyman ibn Mehran Əməş, Cabir ibn Yezid Cüfi, Əbu Həzmə Sümali, Cəmil ibn Dərrac kimi böyük alimlər vardı. İmam Sadiq (ə) öz tələbələrinin qabiliyyətinə uyğun olaraq, onları müəyyən bir elm sahəsində yetişdirirdi. Bəzi səhabələr Quran qiraəti, bəziləri lüğət və ərəb ədəbiyyatı, bəziləri fiqh, bəziləri də kəlam sahəsində dərin biliyə malik idilər. Çox zaman İmam, onunla elmi mövzuda mübahisə etmək istəyən şəxslərə bu şagirdlərlə yarışmağı tövsiyə edirdi.

İkin orta əsrlərdə İslam dünyasında yetişən, İmam Cəfər Sadiqin (ə) ən mötəbər tələbələrindən biri də İslam aləmində Sufi, Qərbdə Geber kimi tanınan istər Şərqdə, istərsə də Qərbdə kimya elminin atası adı ilə çağırılan məşhur müsəlman alimi Əbu Abdulla Cabir ibn Həyyan əd-Əzdi əs-Sufidir (721-815). O, elm aləmində Cabir ibn Həyyan adı ilə tanınır.

Onun həyatı haqqında məlumat olduqca azdır. Onun təxminən eramızın 721-ci ilində Tus, Xorasan və ya Kufədə şəhərində anadan olduğu deyilir. Gələcəyin məşhur kimyaçı aliminin atası əslən Yəməndən idi. Cabir ibn Həyyanın atası Həyyan əd-Əzdi əczaçı idi və onun da kimya elmindən xəbəri vardı. Həyyan əd-Əzdinin dərman hazırlayarkən kimyəvi vasitələrdən istifadə etməsi balaca Cabiri də çox maraqlandırmışdı. Onda kimya elminə ilk həvəsi də məhz atası oyatmışdı. Sonrakı dövrdə isə Cabirin bəxti gətirmiş, o, elmlərin bilicisi olan İmam Cəfəri Sadiq (ə) kimi müəllimin yanında dərslər almışdı. İmam Cəfəri Sadiq (ə) həzrətləri balaca Cabirin elmə olan böyük həvəsini görüb, ona yalnız müəllimlik deyil, sözün əsl mənasında, atalıq elədi və elmin qapılarını onun üzünə taybatay açdı.

Cabir ibn Həyyan, kimya, astronomiya, riyaziyyat elmlərini məhz İmam Cəfəri Sadiq (ə) həzrətlərinin dərslərində öyrəndi. İmam Cəfəri Sadiq (ə) həzrətlərinin sayəsində Cabir ibn Həyyan elmlərin sirlərinə daha dərinləndirərək məşhur alim kimi yetişdi. Deyilənə görə, İmam Cəfəri Sadiq (ə) həzrətləri Cabir ibn Həyyan haqqında: “O elmin bütün qapılarına açar tapacaq və uca Allahın yardımını sayəsində elm xəzinəsinə gedən yolu tapacaq və adını elm sahəsinə əbədi olaraq yazdıracaq. O, gələcəyin böyük alimi olacaq və mən onun öyrənmək həvəsinə aşıqəm”,-demişdi.

Həqiqətən də, İmam Cəfəri Sadiq (ə) həzrətlərinin şagirdi onun adını, şərəfini ucaldan, ona layiq olan əsl elm fədaisi kimi yetişdi. Cabir ibn Həyyan

sonralar dönə-dönə elmin zirvəsinə gedən yolun qapılarını üzünə açdığına görə İmam Cəfəri Sadiq (ə) həzrətlərinin qarşısında baş əydiyini söyləmişdi. O demişdi ki, İmam Cəfəri Sadiq (ə) həzrətlərinin şagirdi olmasaydım, onun yanında dərs almasaydım, mən alim ola bilməzdim.

Bir sözlə, Cabir ibn Həyyanın bir alim kimi formalaşmasında müəllimi Cəfər əs-Sadiqin misilsiz rolu olmuşdur. Onda kimyaya olan sonsuz marağı başlıca olaraq, məhz Cəfər əs-Sadiq oyatmışdır.

Çoxşaxəli elmi biliyə malik olan Cabir ibn Həyyan, filosoflar tərəfindən filosof, kimyaçılar tərəfindən kimyagər, təsəvvüf düşüncəsindəki kəslər tərəfindən sufi, ümumiyyətlə elmlə məşğul olanlar tərəfindən o, dahi bir alim olaraq səciyyələndirilmişdir. Orta əsr bəşər elminin ən böyük alimlərindən hesab edilən məşhur müsəlman alim İbn Haldin kimyaçıların kimya elminə “Elmi Cabir” dediklərini xüsusi vurğulayıb və İslam aləminin onunla fəxr etdiyini, qürur duyduğunu yazıb.

Kimya elmləri sahəsində ona qədər və yaşadığı dövrdə Şərq və Qərb elm dünyasında onun səviyyəsinə kimsə çıxa bilməmişdir. Onun əsərləri, yaratdığı elmi irs sonralar Qərb elm dairələrində meydana gələn bir çox elmi görüşlərin təşəkkül tapmasında böyük təsirə malik oldu. Cabir ibn Həyyanın kitabları qərblə elm adamları tərəfindən tərcümə edilmiş və mənimsənilmişdir. Onun kimya ilə əlaqədar olan əsərləri stolüstü kitab olaraq istifadə edilmişdir. Kitabı’s-Seb’un (Yetmiş Kitab) adlı əsəri Book of Seventy adı ilə ingiliscəyə çevrilmişdir. Cabirin əsərlərinin böyük bir qismi itmişdir. Bunlardan 27 dənəsi latınca və almanca olaraq Nürnberq, Frankfurt və Strazburqda 1473-1710 illəri arasında çap edilmişdir. Xüsusilə bu gün kimya elmində mövcud olan bir çox orijinal kəşflərin və metodların böyük bir hissəsinin demək olar ki, ona aid olduğu və ya onun fikirlərindən qaynaqlandığı qeyd olunur.

Kimyanın geniş tətbiq sahəsi olan kimyəvi təmizlənmə prosesi mövzusunda ilk misalları ortaya qoyan şəxs məhz Cabir ibn Həyyan olmuşdur. O, kimyəvi proses yollarından oksidləmə, süblimasiya, damızdırma, çökdürmə, əritmə və kristallaşdırmaqla əlaqədar əməliyyatları, elmi tədqiqatları tam şəkildə açdı. Kükürd ilə civənin qarışdırılması nəticəsində qırmızı bir daşın (zencefre) meydana gəldiyini açıqladı. Sirkə ilə asetik turşu əldə etməyi o tapdı. Cabir ibn Həyyan zəhər və zəhərli maddələrin strukturlarını araşdırdı. Bu mövzuda “Kitab-əssumum” adlı əsərini yazdı. Bitkilərdən əldə edilən bir boya ilə dərilərin necə rənglənməyini və necə təmizlənməyini müəyyən etdi. Alim müxtəlif metal və polad istehsal üsullarının inkişaf etdirilməsi, dəri və bez boyalarının hazırlanması, kükürlü mürəkkəblərdən arsenik və antimuan, bitkilərdən yağ əldə edilməsi, metalların saflaşdırılması, parçanın rənglənməsi, sukeçirməz paltarların cilalanması, manqan dioksidin şüşə istehsalında istifadə edilməsi və şüşənin rənglənməsi kimi kəşfləri də reallaşdırdı.

İbn Həyyan ilk dəfə kimyada (əlkimyada) eksperimental metodları tətbiq etmiş və müasir kimya elmində indi də geniş şəkildə istifadə olunan bir sıra mühüm kimyəvi prosesləri kəşf etmişdir. Bunlardan xlorid və nitrat turşularının sintezini, kimyəvi məhlulların distillə edilməsi və kristallaşma kimi kimyəvi prosesləri misal göstərmək olar.

Cabir ibn Həyyan, təbiətdəki maddələrin saf olmadığını ifadə etmiş və bunları saflaşdıraraq saf elementlər əldə etməyə çalışmışdır. Onun ilk dəfə əldə etdiyi bir çox kimyəvi mürəkkəb maddələr vardır. Bunlardan bəziləri saf kükürd duzları, naşatır (NH_4OH), cəhənnəm daşı (AgNO_3), kezzap (nitrat turşusu, HNO_3), saç yağı (sulfat turşu, H_2SO_4), güherçile (hind) (KNO_3), sirkə turşusunu (CH_3COOH), süblime (HgCl_2), sülügen (civə oksid), arsen oksid, zəy və xlorid turşusudur (HCl).

Onun əsərlərinin orijinalı olduqca mürəkkəb və anlaşılmaz qaydada yazılmışdır və çox ehtimal ki, şifrələnmişdir. Bu şifrələri açmaq isə müasir günümüzdə qədər mümkün olmamışdır. İlk baxışdan İbn Həyyanın əsərləri kimyəvi maddələrin ərəbcə adlarından ibarət düşünülmüş, mürəkkəb kimyəvi sıralama sisteminə əsaslanır.

Bundan əlavə, ibn Həyyan təkmil-laboratoriya şəraitində canlıların süni yolla yaradılması kimi yüksək, mütərəqqi, o dövr üçün ağılasığmaz ideyanı da irəli sürmüş və üzərində çalışmışdır. Müxtəlif qaynama temperaturu sayəsində mayələrin bir-birindən fərqləndiyi ilk dəfə Cabir İbn Həyyan adlı müsəlman kəşf edib. O, etdiyi təcrübələrlə müasir kimyanın banisi sayılır.

Bəzi məlumatlara görə, kimyada elementlərin dövrü cədvəlini kəşf edən məşhur alim Dmitri Mendeleev də məhz Cabir ibn Həyyanın kimya sahəsindəki elmi əsərlərini dərinlən mütaliə etmişdir. Onun yalnız Cabir ibn Həyyanın elmi əsərlərini tədqiq edəndən və dərinlən onlara yiyələnəndən sonra elementlərin dövrü cədvəlini tapmaq üçün elmi araşdırmalara başladığı ehtimal edilir.

Cabir ibn Həyyanın 70 əsəri astronomiya elminə həsr edilib. Məşhur müsəlman aliminin bu kateqoriyaya daxil olan əsərlərinin də əksəriyyəti latın dilinə tərcümə olunmuş və Qərb alimləri tərəfindən dərinlən öyrənilmişdir. Bu əsərlər arasında “Kitab əl-Zöhrə” (Zöhrə ulduzuna dair kitab) mühüm yer tutur. Əsərdə ulduzla bağlı günümüzdə belə həsəd aparıla biləcək bilgilər verilib. Ona görə bu əsəri oxuyan əksər Qərb astronom alimləri məşhur alimin bu qədər geniş elmi biliyə malik olmasına heyrət etməkdədirlər. Çünki onun o dövrdə Zöhrə ulduzu haqqında dedikləri və elmi araşdırmalar zamanı əldə etdiyi nəticələr yalnız 20-ci əsrdə elmi kəşflərin sayəsində təsdiqini tapdı.

Məşhur alimin daşlar kateqoriyasına aid olan əsərləri arasında isə “Kitab əl-Əhcər” (Daşlar haqqında kitab) əsəri xüsusi yer tutur. O, bu əsərində daşların xarakterini, xüsusiyyətlərini, onların tərkiblərini, hansı məqsədlə işlədilməsini

olduqca dəqiqliklə müəyyən edib. Onun bu sahəyə aid elmi tədqiqat əsərləri dağ-mədən sahəsinin inkişaf etdirilməsinə yeni təkan verib və sivil mədən sənayesinin inkişafında önəmli baza rolunu oynayıb.

Məşhur alimin daşların xüsusiyyətlərini olduqca dərinlən bilməsi onun elmin bütün sahələrində qeyri-adi zəkaya, istedadla malik olmasından irəli gəlirdi. Hər halda bütün elm sahələrində özünəməxsus elmi kəşflər etmək dünyanın hər tanınmış aliminə nəsib olmur. Hər halda onun elmi zəkası günümüzdə belə müsəlman dünyası üçün qürur və şərəf mənbəyi olaraq qalmaqda davam edir. Məşhur kimyaçı alimin digər bir kateqoriyaya daxil olan elmi əsərləri kimyəvi distilləyə dair on kitabdır. Məşhur müsəlman alimi bu əsərlərində antik yunan “əlkimyaçıları” – Pifaqor, Sokrat, Platon, Aristotel haqqında ətraflı məlumat verir. Eyni zamanda o bu əsərlərində kimyəvi distilləyə aid yeni elmi dünyagörüşünü ortaya qoyur. Onu kimyəvi distillə ilə bağlı gəlidiyi son nəticə çox dəqiq olub və alimin yaradıcılığı ilə tanış olan məşhur kimyaçıları heyətdə qoyub.

Cabir ibn Həyyanın digər kateqoriyaya aid elmi tədqiqat əsərləri “Tarazlığa dair kitablar”da öz əksini tapıb. Bu əsərlər arasında Cabir ibn Həyyanın ən məşhur əsəri olan “Təbiətdə kimyəvi tarazlıq nəzəriyyəsi” xüsusi yer tutur. “Təbiətdə kimyəvi tarazlıq nəzəriyyəsi” əsəri Allah tərəfindən hər şeyin yüksək, olduqca elmi dəqiqliklə yaradıldığına bir daha təsdiqi hesab edilir. Bununla bağlı Cabir ibn Həyyan yazır ki, Allah nəinki canlıları, həm də bizi əhatə edən cansız təbiətdə hər şeyi nizamlı və intizamlı yaradıb. Onun sözlərinə görə, təbiətdə kimyəvi tarazlıq olmasaydı, burada canlı orqanizmlərin mövcudluğu da mümkün olmaz, yer üzündə həyat yaranmazdı.

Cabir ibn Həyyanın nə qədər böyük bir kimyaçı alim olduğunu onun hələ 1200 il bundan əvvəl atomun parçalanma xüsusiyyətinə malik olduğunu və parçalanarkən çox böyük enerjinin yarana biləcəyini söyləməsi də bir daha sübut edir. O bununla bağlı yazırdı: “Maddənin ən kiçik hissəsi olan “cüz-əl-yətəcəz za”da (atom) çox böyük enerji var. Yunan alimlərin iddia etdiyi kimi, bunun parçalanma xüsusiyyətinin olmadığını deyə bilmərik, o da parçalana bilər. Parçalandıqda da elə bir güc (enerji) meydana gələr ki, Bağdadın altını üstünə çevirə bilər. Bu, Allahu-Təalanın qüdrət nişanıdır”.

Onun bu dedikləri isə əslində məşhur kimyaçı alim tərəfindən məhz atom bombasının yaradılması kimi də qəbul edilə bilər. Bundan əlavə, məşhur kimyaçı alimin atomun parçalanmasını uzaqgörənliklə söyləməsi və ondan dünyanın irəliyə aparıcı elmi kəşflər üçün istifadə ediləcəyini vurğulaması o dövrdə İslam dünyasında elmin ən yüksək səviyyədə inkişafının parlaq nümunəsi hesab edilə bilər.

Eyni zamanda düşüncə və fikir adamı olan Cabir siyasi düşüncələri və fəaliyyətləriylə də məşhurlaşmış böyük bir dahidir. Onun bu günə kimi çap edilən elmi əsərləri aşağıdakılardır:

“Kitab-ül-Bəyan”, “Kitab-ül-Həcər”, “Kitab-ün-Nur”, “Kitab-ül-İzah”, “Kitab-ül-Istakas-is-Salis”, “Təfsir-ül-İstaka”, “Kitab-üt-Təcrid”, “Kitab-ül-Mülk”, “Kitab-ur-Rahmə”dir.

Məşhur alimin nəşr edilməmiş əsərləri isə bunlardır:

”Kitab-üş-Şəms”, “Kitab-ül-Qəmər”, “Kitab-ül-Heyvan”, “Kitab-ün-Bitki”, “Kitab-ül-Hikmət”, “Kitab-ül-Anasır”, “Kitab-ül-Kiman-il-Meadin”, “Kitab-ül-Xilqət”, “Kitab-ül-Heyət”.

Cabir ibni Həyyanın əsas çalışmaları paktiki kimya sahəsində olub. O, xurafatdan uzaq, real təcrübələrə əsaslanan yeni kimya elminin banilərindən biri hesab edilir. Bird aha qeyd edək ki, Avropanın cəhalət girdabında boğulduğu bir əsrdə Cabirin elmi fəaliyyəti ümumdünya əhəmiyyətə malik idi. Sonralar qərb alimləri onun kitablarını oxuyaraq hərtərəfli tədqiq etmiş və bir çox elmi kəşflərə nail olmuşlar. Cabir öz yaradıcılığı ilə qərbin elmi intibahına yol açan ən qüdrətli düha sahiblərindən biri olmuşdur. Elə buna görə də bəzi müsəlman alimlərinin dediyi kimi, orta əsrlərdə Cabiri xristianlar müsəlmanlardan daha yaxşı tanıyırdılar. Qısa olaraq Viardotun ifadəsi ilə desək: “Müsəlmanların kimya elmindəki xidmətləri, riyaziyyatdakı təsirlərindən heç də az deyildir.” Sözü əsil mənasında bu müsəlman alimin kəşf və çalışmaları müasir kimyanın bünövrəsini təşkil etdi.

Zəkası öz dövrünü qabaqlamış olan bütün dövrlərin böyük aliminin xatirəsi elmi bilik xiridarları üçün həmişə çox əziz tutulacaq və hörmətlə xatırlanacaqdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. John Warren (2005). "War and the Cultural Heritage of Iraq: a sadly mismanaged affair", *Third World Quarterly*, Volume 26, Issue 4 & 5, p. 815-830.
2. Şaban Döven, "Müslüman İlim Adamları", Yani Asya neşriyat, İstanbul, 2004 .
3. Evid Based Complement Alternat Med, Aralık 2005, Vol. 2, Iss.4, s. 475-479.
4. Robert Briffault (1938). *The Making of Humanity*, p. 195.
5. *The Independent*, London (UK) (095-9467, 11 Mart 2006, s. 22.
6. Prof. Dr. Mehmet Bayraktar, "İslam'da Bilim ve Teknoloji Tarihi", Türkiye Diyanet Vakfı Yayınlar, Ankara, 2000.
7. Sara Zahidqızı, "Kimyanın atası" Cabir ibn Həyyan.
8. Ə.N.Xəlilov, R.Ə.Xəlilov, *Kimyəvi elementlərin kəşfinə, görkəmli alimlərə və Nizami "Xəmsə"sində qədim metalların əks etdirilməsinə dair*. Bakı. Nərgiz. 2009. 170 s.

Р.М.Рзаев, Х.М.Гашимов
Основатель современной химии - Джабир ибн Хеййан, ученик Имама
Джафара Садига

АННОТАЦИЯ

В статье говорится о жизни и научном творчестве Джабир ибн Хеййана, одного из выдающихся учёных средних веков Исламского мира, считающимся основателем современной химии, известным на Западе под именем Гебер, названным одним из родоначальником химической науки. Особая роль в формировании его как великой личности и учёного принадлежит его учителю Иمامу Джафар Садигу.

Подробно рассказывается о научных работах известного учёного-химика, относящимся к различным категориям, о новых научных изобретениях и открытиях, приобретённых научных результатах и ,о плодотворном использовании этих достижений учёными Западного мира, для очередной стадии развития химии.

R.M.Rzayev, Kh.M.Hashimov
Modern chemistry founder - Imam Jafar Sadig's student
Jabir Ibn Heyyan

ANNOTATION

The article is about the scientist living in the middle ages in the Islamic world, eminent scientist of modern chemistry, who is considered a founder of chemical science in the West with the name Geber, the father named Jabir Ibn Heyyan's life and scientific activities. The formation his brilliant personality and as a scientist, the teacher of Imam Jafar Sadig's role is highlighted especially.

The article deals with the well-known chemist scientist's various scientific works, new scientific inventions and discoveries, the scientific results, how used for the next stage of chemistry development of the Western world scientists fertilization

Açar sözlər: antik elm, elmi mühit, kimyəvi proses, eksperimental metodlar, kristallaşma, kimyəvi tarazlıq, nitrat turşusu

Ключевые слова: античная наука, научная среда, химический процесс, экспериментальные методы, кристаллизация, химическое равновесие, азотная кислота

Key words: ancient science, the scientific environment, chemical process, experimental methods, crystallization, chemical equilibrium, acid nitrate